

Първа тема
ВЪЗНИКВАНЕ, РАЗВИТИЕ И СТРУКТУРА НА СОЦИОЛОГИЧЕСКОТО
ПОЗНАНИЕ
проф. д.ик.н. Т. Пачев

1. ВЪЗНИКВАНЕ НА СОЦИОЛОГИЧЕСКОТО ПОЗНАНИЕ

Предшественици на позитивната¹ социология

През втората половина на XVIII век настъпва неудовлетвореност от състоянието на науката, изучаваща обществото. Това се дължи на обстоятелството, че остават необяснени редица социални проблеми, предизвикани от бързото развитие на производителните сили и свързаните с тях промени в обществените отношения. Тогава се появяват първите предшественици на позитивната социология, които със своите научни разработки се опитват да запълнят съществуващата празнина. По-значими представители сред тях са: А. Кегле (1796-1874) и Р. Гюйо (1807-1884). Първият издава книгите „За социалната система и законите, които я управляват“, „Социална физика“ и „За човека“.

В тях на базата на статистическа информация той се опитва да установи факторите, които определят човешкото поведение и чрез него да обоснове еволюцията на социалните процеси.

В книгата си „Земята и човека“ Р. Гюйо прокламира примитивната естествено-научна представа за обществото.

Предшественик на позитивната социология е и социал-реформисткото направление в обществознанието. В него по-важно значение имат представителите на утопичния социализъм Сен-Симон (1760- 1825), Фурие (1772-1837), Ласал (1825-1864). Техните възгледи за социалната промяна са били прогресивни, тъй като са насочени срещу съществуващия обществен ред. Главното средство за преустройство на обществото те виждат в нравствените проповеди и в промяната на съзнанието на управляващите. Представата им за бъдещата обществена система е абстрактна и нереалистична.

Позитивизмът възниква в епохата на преход от манифактурно към машинно производство. За този преход е характерно развитието на природните науки, които се обвързват с производството и се превръщат във фактори за неговия прогрес. В резултат на това през XIX век стават значителни промени в социалната структура на обществото, в нормите на поведение и ценности на хората. Нараства статусът на производствените дейности. Организацията, обслужването и управлението на производството се превръщат в престижно занятие за хората от висшите

¹ Понятието „позитивно“ се употребява в няколко значения. В случая се използва като антипод на „негативно“, отрицателно или метафизично.

слоеве на обществената йерархия. Тези важни социални промени остават незабележими от представителите на метафизичната наука. И при новите условия те продължават с конструирането на абстрактни схеми и идеи, считайки за унижение конкретното изучаване на действителността.

При тази социална ситуация и при неспособността на предшествениците на позитивизма да я обяснят естествено възниква необходимостта от нова наука, от позитивна социология.

Огюст Конт (1798-1857)

В шесттомното си произведение “Курс по позитивна философия”, публикувано през 1830-1846 г., и в редица други публикации той си поставя следните задачи: да прокара ясна демаркационна линия между истинното и неистинното знание, източниците и критериите на действителното познание, методите и процесите за получаване на истинни знания; да разработи универсален стандарт за научно познание; да систематизира според универсалния стандарт научните области на познание (науките), т.е. да обоснове нова и цялостна теория на науката; да разкрие логиката на науката на основата на нейната история и в крайна сметка да създаде нова наука - позитивната социология [1-16].

Според Огюст Конт научно знание за обществото, за всяка негова съставна част може да се създаде, когато непосредствено се изучава съответната социална действителност, както физиката, химията и биологията изучават природата, нейните явления и процеси. Това ще рече да се набира, систематизира и анализира емпирична информация, да се правят социални експерименти, които да потвърждават или опровергават теоретични постулати. Това негово разбиране произлиза от принципа да се прокарава рязка граница между изучавания обект и изучаващия го субект.

Разглеждайки социологията като наука за обществото, О. Конт предлага изучаването ѝ да става в два аспекта - статичен и динамичен. Първият аспект той нарича “социална статика”, или “пасивна структура”. Според него съставните части на обществото и тяхното взаимодействие се изучават в съответствие със социалния ред и социалния консенсус (съгласуваност) на обединяващите ги фактори. Така например семейството, църквата, държавата си взаимодействат на базата на функциите, които изпълняват, на съществуващия консенсус между тях. Вторият аспект нарича “социална динамика”, или “активна структура”, според който взаимодействието между съставните части на обществото намира израз в социалния прогрес, в социалната промяна. Важен фактор за прогреса и социалната промяна според Конт е нравственото усъвършенстване. То е двигателят за материалното, социалното и интелектуалното развитие на обществото.

Изучаването на социалната статика и динамика позволява създаването на универсална концепция за обществото, което се развива по общ

еволюционен закон - “закона за трите стадия”, през които преминава умственото развитие на човечеството и неговия стремеж да опознае заобикалящия го свят. Тези три стадия по същество са три различни начина на мислене и интерпретиране на света. Първият е теологичният стадий и обхваща периода до 1300 г. При него всички природни и обществени явления се обясняват с дейността на свръхестествени сили - духове, богове. Вторият стадий е метафизичният (1300-1800). При него заобикалящият хората свят се изучава посредством идеите, които вече съществуват, а не чрез вмешателство на божествени сили. В резултат на това се създават умозрителни конструкции, които претендират да възпроизвеждат в мисловна форма същността на реалния свят. Третият стадий е позитивният. Той започва от началото на XIX век и се отличава от първите два по това, че обобщенията за отделни обществени явления и процеси, за обществото като цяло се изграждат върху основата на наблюдението, набирането и обработването на емпирични данни. Поради това този стадий е действително научен, защото е освободен от фиктивното и абстрактното, присъщо на теологичното и метафизичното познание, и с успех може да обслужва рационалната човешка дейност. Същевременно Конт разглежда този стадий като окончателно състояние на човешкия ум, с което се компрометира законът за трите стадия като закон на развитието. Нещо повече, самата позитивна социология според него е окончателно състояние на човешкия ум.

Как Конт класифицира науките на позитивния стадий на познанието?

Възприемайки принципите от простото към сложното, от абстрактното към конкретното и от старото към новото, той подрежда науките по следния начин:

- а) математика;
- б) астрономия;
- в) физика;
- г) химия;
- д) физиология;
- е) социология;
- ж) морал.

Въпреки опита да се направи класификация в зависимост от историческия ход на възникване и развитие на науките се пропускат такива утвърдили се по това време науки, като история, психология, логика и др. Това се дължи на обстоятелството, че акцентът се поставя върху природните науки и че се фаворизира идеята за универсалност на социологическото познание.

В заключение трябва да се подчертае, че в научното творчество на Огюст Конт съществуват важни разработки, които представляват принос в развитието на научното познание. На първо място е строго научният подход към изучаването на обществения живот. На второ място - идеята да се класифицират науките. На трето място - сполучливият опит да се

създаде наука за обществото в лицето на социологията. За тези и други научни постижения допринасят неговият аналитичен ум, способен да осмисля промените в обществения живот, сътрудничеството му с един от световноизвестните социалисти утописти - Сен-Симон, а също така солидната му подготовка, която получава в Парижкото политехническо училище, което е било център на либералната прогресивна мисъл във Франция.

Хърбърт Спенсър (1820-1903)

Той е крупен представител на позитивната социология. Неговите публикации оказват огромно влияние върху научния живот не само в Англия, но и в САЩ и редица други страни. Социологическите възгледи на Хърбърт Спенсър са формирани под въздействието на постиженията в областта на биологията и преди всичко на Дарвиновото учение, което О. Конт не е познавал. Поради това често прибегва до аналогии между социалния и биологичния живот, като извежда категорията “социален организъм”. “Относно критерия за достоверността и истинността на човешките знания гледната точка на Спенсър не се различава от тази на Конт. Такъв критерий са емпиричните факти, които съществуват независимо от познаващия субект и потвърждават или пък опровергават истинността на знанията” [1, 44]. За разлика от Конт обаче Спенсър търси опорни точки за развитие на позитивната социология в биологията. Това поставя въпроса, биологизира ли той социологията; приема ли биологичните закони за валидни и по отношение на социалния организъм? Съпоставяйки биологичния със социалния организъм, Спенсър установява следните сходства помежду им:

- а) притежават маса и растеж, по които се отличават от неорганичната материя;
- б) растежът им е свързан с увеличаване на сложността и структурата;
- в) усложняването на структурата води до диференциация на функциите;
- г) притежават системи със сходни дейности. Такива са армията и полицията за социалния организъм и епидермисът за биологичния, които ги предпазват от неблагоприятни външни влияния, правителството за социалния организъм и мозъкът за биологичния, които осигуряват управлението, и т.н.

Сходството се отнася до техните функционални външни белези. Те не засягат вътрешните съществени различия, които притежават. По един начин се диференцират функциите в биологичния и по друг начин - в социалния организъм. Системите с еднакво предназначение имат качествено различно съдържание. Друг е въпросът, че някои последователи на Спенсър приемат тези сходства буквално и с това поставят началото на органичното направление в социологията.

За това, че Спенсър не биологизира социологията, говори обстоятелството, че подчертава качествената разлика между биологичния и социалния организъм. Тази разлика той вижда в няколко основни направления:

а) частите на биологичния организъм образуват конкретно цяло, а тези на социалния организъм са разпръснати на определена територия. “Когато Спенсър определя биологичния организъм като конкретно цяло, той има предвид елементарния факт, че един черен дроб или мозък например не може да се отдели от живия организъм и да продължава да функционира самостоятелно. А човекът, индивидът и групата от хора могат за повече или по-малко продължително време да живеят вън от обществото;” [1, 53]

б) биологичният организъм представлява единство от части, осъществено на физиологична основа, а социалният организъм е единство от части, осъществено от обществото, в чиято основа стои езикът;

в) клетките на биологичния организъм не притежават качеството индивидуалност, докато това качество притежава всяка клетка на социалния организъм, независимо дали е индивид, семейство или група;

г) при биологичния организъм съзнанието се намира в определена негова част (мозъка на човека), а в социалния организъм такава част не съществува. Всеки социален организъм има способността като цяло да проявява своето настроение, стремежи и цели;

д) качествено различни са взаимоотношенията между част и цяло в двата организма. При биологичния частта е подчинена на цялото и съществува, за да го обслужва с функцията, която изпълнява. При социалния, обратното, цялото обслужва своите части, то функционира в съответствие с интересите и потребностите на последните.

Посочените различия дават основание па Спенсър да нарича обществото не просто социален организъм, а свръх-организъм или свръх-органичен агрегат.

Съществено място в творчеството па Спенсър заема “законът за универсалната еволюция”. Той се състои от три основни момента, които символизират общественото развитие. Първият е интеграционният. Той се изразява във възникването на социален организъм чрез свързването на относително обособени съставни части. Вторият е диференционният. Той отразява развитието от еднородност към разнородност. Ярък пример в това отношение е процесът на разделението на труда. Третият изразява прехода от неопределеност към определеност, от отсъствие на ред към социална подреденост.

Според Спенсър проявлението на закона има относителен предел. Той настъпва тогава, когато противодействащите сили се уравновесяват. Но равновесието винаги се нарушава от външни влияния, по-ради което еволюционното развитие не се преустановява. Възможни са според него два типа общества. Първият тип е военното общество. Характеризира се с деспотизъм и подчиненост. Присъщо е на ранните етапи на човешкото

развитие. Другият тип е индустриалното общество, при което функциите на държавата са сведени до минимум, а главното в него са свободата и самодейността на хората. Това според него е развитото общество, което притежава три основни подсистеми - произвеждаща, разпределяща и регулираща. В своя разцвет индустриалното общество ще се характеризира с отмиране на държавата като политическа организация и на политическите партии.

Идеите, които Хърбърт Спенсър развива, допринасят за формирането на социологията като наука. Неговите научни трудове - "Принципите на социологията", "Социологическата статика", "Увод към изучаване на социалната наука" и др. са преведени на много езици, в т.ч. последните два и на български език през 1901 и 1903 г.

Емил Дюркем (1858-1917)²

Позитивната социология намира продължение в творчеството на много учени. Но от гледна точка на формирането ѝ като наука съществено значение има това на Дюркем. Той е впечатлен от опита на Конт и Спенсър да създадат универсална наука за обществото. Същевременно подлага на остра критика тяхната методологична ограниченост, която не им позволява правилно да обясняват социалните факти и еволюцията на социалните процеси. Според него социалните факти трябва да се разглеждат като "вещи". [2, 172-175] С това не поставя знак за равенство между социалните факти и материалните неща. Напротив, той допуска наличието на нематериални социални факти, каквито са правните и религиозните норми, обичаите, моралните максими, колективните чувства и т.н. Главното в разглеждането на социалните факти като "вещи" е да се изучават така, както се изучават материалните неща от физици, химици, биолози.

За да се формира социологията като строга наука, е необходимо да се определи кръгът от социални факти, които ще изучава, т.е. да се определи нейният предмет. Подлагайки на критична оценка схващанията на Конт и Спенсър, Дюркем стига до заключението, че обществото се изучава от голяма група науки, че предметът на всяка една от тях се формира от определен кръг социални факти. Следователно не е възможно съществуването на социологията като всеобхватна наука за обществото, а е възможно съществуването ѝ, ако изучава такава съвкупност от социални факти, които не се съдържат в предметните области на другите науки. Проблемът Дюркем свежда до установяването на такава съвкупност от факти. Анализирайки обществото като система от индивиди, той стига до извода, че тяхната природна същност се изучава от биологията, а психичната - от психологията. Но хората в обществото не са изолирани

² Е. Дюркем чете първия университетски курс по социология във Франция. Това става причина за създаването на първата катедра по социология. Издава много книги, сред които "За разделението на обществения труд", "Правилата на социологическия метод" и др.

помежду си. Те се намират в непрекъснати и разнородни взаимодействия, които изкрystalизират в различни човешки обединения. В тях възникват общовалидни за всички членове на групата социални факти. Последните формират специфична социална реалност, която е различна от индивидуалния човешки живот. С появата на социалната реалност настъпват качествени промени в индивидуалния живот на хората. Тяхното поведение вече става зависимо от тази реалност. Именно социалната реалност с цялото многообразие от социални факти, взаимодействия и институции според Дюркем е предметната област на социологията.

За първи път Дюркем поставя въпроса за вътрешната структура на социологията. Изхождайки от многообразието на социалната реалност, той обосновава необходимостта от социалната морфология като частна социологическа наука, от социологията на икономиката, на религията, правото, морала и т.н.

Разработките на Емил Дюркем за предмета на социологията и нейната вътрешна структура поставят края на примитивната представа за тази наука. Същевременно настъпва началото на продължителна дискусия за обхвата на предметната ѝ област, за взаимоотношенията ѝ с другите науки, изучаващи обществото. Такава е историята на зараждането и първоначалното развитие на социологията.

Необосновано от научна гледна точка е разбирането, че социологията като наука възниква с появата на марксизма. Вярно е, че един от главните проблеми, който К. Маркс и Фр. Енгелс разработват, е за отношението икономика-общество. Вярно е също така, че се нареждат в редицата на основоположниците на модерната социология, но тези заслуги не бива да се свързват с възникването на социологията като наука. Аналогично стоят нещата и по отношение на тезата, че социологията възниква в Древна Гърция, че първите социолози са Платон, Аристотел, Демокрит. Не може да се отрече фактът, че отделни социологически проблеми са били обект на изследване в техните произведения, но това не е достатъчно основание да се твърди, че социологията като система от знания възниква в Древна Гърция. Генезисът на социологическото познание е сложен и продължителен процес. Той съдържа както количествени, така и качествени моменти, логически връзки и зависимости.

2. ОСНОВНИ СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ПАРАДИГМИ

Относно понятието „парадигма“

Терминът “парадигма” има важно научно значение. Поради това неговото определение е напълно резонно, още повече, че в литературата му се придава различно значение. Без да разглеждаме мотивите за това различие, ще посочим, че едни автори го отъждествяват с начина на мислене, други -

с отделна наука, като говорят за икономическа, социологическа, психологическа и пр. парадигми, трети му придават ограничено съдържание. Според нас под парадигма трябва да се разбира оформено направление в границите на дадена научна област. Известният американски историк и теоретик в областта на наукознанието Томас Кун определя терминът “парадигма” по следния начин: ”... всеобщо възприети научни постижения, които за определен период са източник на моделни задачи и решения за една общност от професионалисти”. [3, 10]

За да подчертае разликата между научна парадигма и научна революция, той посочва: ”Когато една стара парадигма бъде заменена частично или изцяло от една несъвместима с нея, тогава може да се говори за научна революция.” От казаното става ясно, че парадигма в социологията е такова научно направление, което за определен период от време е източник на идеи и решения за социологическата общност и за социалната практика. Това направление има свой траен принос в утвърждаването и развитието на социологията.

Голям е броят на школите и направленията в социологията. Но от аспекта на възприетото определение не всяко може да се квалифицира като парадигма. Вярно е, че всяко опровергано от теорията и практиката направление е успех за науката, но самото направление няма собствен принос за този успех.

Въпросът, кое направление в социологията е парадигма и кое не, е дискуссионен. В зависимост от възприетите критерии броят на парадигмите е различен. За модерната социология не подлежат на дискусия три основни парадигми - структурно-функционалната, марксистката и субективно-хуманистичната.

Структурно-функционалната парадигма

Основоположник на тази парадигма е американският социолог Талкът Парсънс (1902-1979). Според Г. Фотев “...творческото дело на Парсънс е най-влиятелното в историята на американската социология; на основните проблеми на теоретичната социология той посвещава целия си творчески живот”. [1, 417] Структурният функционализъм е господстваща теория през първата половина на нашия век.

Ключово значение за разбирането на разглежданата парадигма имат три понятия - система, структура, взаимодействие. Тези понятия се характеризират с абстрактност и висока степен на неопределеност, поради което дефинирането им е предмет на дискусии.

Системата е понятие на познанието. Това прави възможно да се разглеждат като системи не само обектите от реалната действителност, но и тези, които създава човешкото въображение. В литературата съществува голямо многообразие от определения. В основата им стои даденото от австрийския биолог Лудвиг фон Берталанфи, а именно: системата е комплекс от

елементи, намиращи се във взаимодействие. [4,148] В случая става дума за такъв комплекс и такова взаимодействие, което образува цялостност, притежаващи свойства, различни от тези на съставляващите я елементи. Едно по-разгърнато определение, което в по-голяма степен го адаптира към явленията и процесите от социалната действителност, би имало следния вид: системата е съвкупност от елементи или отношения, осъществяващи взаимодействия, които ги превръщат в цялостност с качества, липсващи в елементите или отношенията, от които е съставено.

Структурата е свойство на системата. Тя изразява нейната Вътрешна подреденост, т.е. разположението на съставляващите я части В хоризонтален и Вертикален ред. В структурата се осъществяват процеси на композиране (окупняване) и декомпозиране (разчленяване).

Взаимодействието е поведение на структурните елементи, тяхната взаимна обусловеност при осъществяване на някаква активност. Посредством Взаимодействието елементите гарантират процеса на функциониране на системата, нейното и собственото си развитие.

Главната теза на структурния функционализъм, развита в книгата на Т. Парсънз "Социалната система", е: обществото представлява сложна система от социални елементи, които се намират в състояние на активно взаимодействие..." [5, 21-31] Тази система се отличава от биологичната по това, че притежава символни механизми (език, ценности, норми, регулиращи поведението на хората и групите, осъзнати интереси и др.). Елементарната ѝ клетка е социалното действие". Тя е продукт на обстоятелството, че обществото е съвкупност от индивиди и всеки извършва определени действия. Дадено социално явление или обществото като цяло може да бъде разбрано, ако добре се изучи природата на тази елементарна клетка. Клетката се определя като субстанция на социалната роля. Поради това за Парсънз социалната структура е институционализиран набор от социални роли или устойчиви модели на взаимодействие между индивиди с различен статус.

Съществуването на социалната система е продукт на интегративната ѝ функция. Благодарение на нея се осъществяват съгласувани взаимоотношения между структурните компоненти. Всеки структурен компонент се приспособява към останалите чрез приноса си за функциониране на системата. Според Т. Парсънз интегративната функция е централно ядро на социалната система и с нея трябва да се занимава социологическата теория. Интегрирането на индивида се осъществява посредством два механизма: първият е социализацията, т.е. степента на усвояване от хората на културните образци, ценности, общопризнатите норми на поведение. Общността в ценностната ориентация е условие за единство и сътрудничество Тя е мерило за представата за справедливост и несправедливост. Явява се предпоставка за определяне на целите и избора на средства за тяхната реализация. В зависимост от ценностите се

създават социалните норми, определят се стимулите за спазването им и санкциите при тяхното нарушаване. Трите фундамента, върху които се гради ценностната система, са собствеността, парите и властта. Вторият механизъм е социалният контрол. Чрез него се организира и поддържа в определени граници изпълнението на едни или други роли

Съхраняването на социалната система изисква поддържането на четири основни функции: първата е адаптиране. Чрез нея социалната система се предпазва от неблагоприятни външни влияния. Основните институции, които осъществяват тази функция са икономическите; втората - постигане на целите. Осъществява се чрез установяване на приоритети и мобилизация на средствата. Основните институции, които изпълняват тази функция са политическите; трета - интеграция. Тя включва координирането и поддържането на взаимовръзките между институциите и между индивидите. Тази функция се изпълнява главно от правото; четвъртата - поддържане на основните ценности. Институциите, които я осъществяват, са семейството, училището и църквата.

Главното внимание на структурния функционализъм е насочено към създаване на общия теоретичен модел за обществото, към универсализиране на подхода при неговото изучаване. На Шестия световен конгрес по социология, състоял се през 1966 г. във Франция, Парсънз обосновава идеята, че структурният функционализъм дава възможност да се унифицират многочислените течения в социологията.

Структурният функционализъм е обект на критика в следните основни направления:

Първо, подценява значението на икономическите фактори в социалния живот на обществото. Според тази парадигма основните фактори за социалното движение и социалните взаимодействия са неикономически и преди всичко моралът. [6, 408-417]

Второ, създава нереалната представа, че обществото, е освободено от противоречия и конфликти. Разглеждат се главно тези механизми, които способстват за поддържането на равновесието в него. Ралф Дарендорф, Люис Козер и др. доказват, че общественият живот неизбежно съдържа противоположности и враждебност, структурни конфликти, в основата на които стоят различията в груповите интереси, а не в ценностите и нормите. Трето, акцентът се поставя върху функционирането на обществото върху основата на съгласуваността на ценностите и нормите, без да се разкриват реалните фактори, които го обуславят. А развитието му се ограничава до усложняване и диференциране.

Четвърто, употребяват се абстрактни понятия, “схоластичен категориален апарат” [7, 49], без да се операционализират, поради което стават не само неясни, но и безполезни.

Последователите на Парсънз правят опити да преодолеят тези недостатъци. Сред тях се откроява Робърт Мертън, който въвежда

понятието „дисфункция”, с което обосновава отклоненията и противоречията в социалната система. Освен това той насочва вниманието си към теориите на “средно равнище”, които са свързани непосредствено с емпиричните изследвания.

Марксистка парадигма

Основоположник на тази парадигма е един от най-големите теоретици и социални историци Карл Маркс (1818-1883). По думите на Г. Фотев ”Маркс е един от най-крупните социални мислители на всички времена, но едва ли друг социален учен може да се сравнява с него по влияние върху толкова огромни маси хора и пряко въздействие върху хода на историята.” [1,178]

Марксистката парадигма прилича на структурния функционализъм по това, че е всеобща социологическа теория за обществото. Тази нейна същност най-добре разкрива съратникът на Маркс Фридрих Енгелс. ”Както Дарвин откри закона за развитието на органичната природа, така и Маркс откри закона за развитието на човешката история; простия факт, който доскоро бе покрит от идеологически наслоения, че хората трябва преди всичко да ядат, да пият, да имат жилища и да се обличат, преди да могат да се занимават с политика, наука, изкуство, религия и пр.; че следователно производството на насъщните материални средства за съществуване, а и с това и всяка степен на икономическото развитие на даден народ или на дадена епоха, образува основата, от която са се развивали съответните държавни институции, правните възгледи, изкуствата и дори религиозните понятия и с която те трябва да бъдат обяснени, а не обратното, както е бивало досега.” [8, 353]

Какво е характерно за марксистката парадигма? По какво се отличава от структурния функционализъм като универсален теоретичен модел за обществото? Различията са в няколко основни направления и именно те характеризират марксизма като специфична социологическа теория, това са:

Първо, по отношение на подхода. Изследването е ориентирано към конкретно-историческа и предметно съдържателна обществена действителност. Изследват се реални факти, които емпирично са доказуеми. Това са действителните индивиди, тяхната дейност, материалните им условия на труд и живот. Различните страни на обществения живот, различните социални отношения се изучават не сами за себе си, а като части на органично цяло. В това цяло всички съставни части съществуват едновременно и се намират в непрекъснато взаимодействие. Теоретичното възпроизвеждане на обществената система и нейното историческо развитие се правят чрез последователен преход от най-простите и същевременно базисни определения и категории. Така например посредством анализа на базисната категория стока се разкрива

цялата икономическа действителност на капитализма. Накрая за разлика от структурния функционализъм марксизмът възприема материалното производство като изходен пункт, от който трябва да се тръгне, за да се характеризира обществото. Нито една историческа степен от развитието на обществото не може да бъде разбрана, ако се игнорира неговата икономическа структура.

Второ, по отношение на съдържателната разработка на основни социологически проблеми.

Парадоксалното за тази парадигма е, че без да се споменава понятието социология, се изследват важни социологически проблеми. Структурата на обществото съществено се отличава от тази на структурния функционализъм. Основен структурен елемент са производствените отношения или тези отношения, които се формират между хората в процеса на производството на материалните условия на живот. Те се определят като икономическата база на обществото, защото са обществената форма, в която се развиват производителните сили. Върху икономическата база се издигат другите съставни части, формиращи обществената структура - политическите, социалните, идеологическите, правните и др. отношения и институции. Разкрива се закономерният характер на взаимодействията между основните структурни компоненти, на чиято основа се доказва, че развитието на обществото е естествено-исторически процес и се изразява в смяна на обществено-икономически формации. Основен двигател на развитието са противоречията между производителните сили и производствените отношения. В основния труд на Маркс "Капиталът" са обосновани редица социологически закони като закона за определящата роля на материалното производство, за класовата борба, за разделението и смяната на труда, за отчуждението на труда и т.н. Социологически проблеми от по-частно естество, разработени в марксистката парадигма, са: трудовите отношения, социално-класовата структура на обществото, ролята на политиката, държавата, семейството, религията.

Трето, по отношение на емпиричните социологически изследвания.

В основата на всички теоретични разработки са емпиричните факти. Същевременно се отрича ограниченият описателен емпиризъм. В изследванията си класиците на марксизма прилагат различни социологически методи за събиране на емпирична информация като изучаване на документи, наблюдения, анкети, беседи и т.н. Маркс е автор на две анкетни карти: "Обща статистика на работническата класа", предназначена за събиране на комплексна информация за работниците и работническото движение от всички страни, и "Анкета за работниците". Тя е разработена по молба на френското списание "La Revue Socialiste", съдържа 99 въпроса и е предназначена за събиране на емпирична информация за френската работническа класа.

Друг голям представител на марксистката парадигма е Фридрих Енгелс (1820-1895). Социологически проблеми той разработва както в съвместно написаните с Маркс произведения “Светото семейство”, “Немската идеология”, “Манифест на комунистическата партия” и др., така и в редица самостоятелни книги като “Положението на работническата класа В Англия”, “Произход на семейството, частната собственост и държавата”, “Анти-Дюринг” и др. Главният принос на Енгелс в социологията е обосновката за саморазвитието на обществото. Това саморазвитие той извежда от взаимодействията, които осъществяват помежду си основните обществени сфери. Сочейки икономическата сфера като определяща, той не я смята за единствено активна. Във взаимодействието са активни всички обществени сфери. Поради това всяка една от тях едновременно е причина и следствие. Целият процес на общественото развитие протича във формата на взаимодействие. Социологията трябва да го изучава, да установява различната роля, която всяка сфера изпълнява в него. Творчеството на Енгелс съдържа много повече теми и проблеми със социологически характер, в т.ч. и от областта на емпиричната социология. По-голямата част от тях обаче представляват научен интерес за историята на социологията.

Субективно-хуманистична парадигма

Основоположник на тази парадигма е немският социолог Макс Вебер (1864-1920). Според него социологията е позитивна наука, несъвместима с всякакви спекулативни предпоставки и обективни закономерности. Източник на социологически знания е емпиричният опит, а не обобщаващи понятия и закони. Същевременно критикува описателния подход в социологията, тъй като не дава представа за дълбочинните процеси в обществената действителност.

Вебер активно участва в дискусиите за връзката между обществените и естествените науки. Той категорично отхвърля позитивисткия постулат за някаква аналогия между обществени и естествени системи, структури и закономерности. В подкрепа на своята теза заявява, че в природата действа принципът на необходимостта, а в обществото - принципът на свободата. Поради това поведението на хората за разлика от поведението на животните има смислова организация. Последната зависи от собствената им субективна реалност, от ценностната им система.

Поведението на хората се съпоставя с ценностите, които са доказани по емпиричен път. На тази основа човекът определя своето отношение спрямо другите хора, т.е. конструира собствена субективна реалност, която направлява неговата активност.

Субстанция на социалния живот според М. Вебер е социалното действие, т.е. действията на човешкия индивид, чиято реалност не подлежи на съмнение. Под социално действие се разбира “...човешко поведение (все

едно дали то е външно или вътрешно, дали е извършване на дейност, преустановяване на дейност или изтърпяването ѝ), когато и доколкото действащият или действащите го свързват с определен субективен смисъл. Но “социално” действие трябва да означава такова действие, което според вляганя от действащия или действащите смисъл се отнася към поведението на други лица и в своето протичане се ориентира по тях”. [1, 299-300] Действията към неодушевени предмети, свързани с религиозни ритуали, производството на продукти за задоволяване потребностите на самия производител, подражанието, реактивното поведение и т.н. не са социални. Освен външни, видими с просто око съществуват и вътрешни социални действия като ценности, воля, мотиви, смирение, покорство и др. Несоциалното действие е предмет на изучаване от много науки, докато социалното действие е непосредствен предмет на социологията. Тя трябва да разбере вътрешната субективна логика на хората, които осъществяват тези действия, и чрез нея да обясни социалния живот, а не чрез обективната реалност, съществуваща вън от тях. От казаното става ясно, че при интерпретирането на социологическите проблеми представителите на субективно-хуманистичната парадигма абсолютизират ролята на идеите, моралните принципи, културните ценности, изобщо психично-духовните феномени. Социалните отношения се свеждат до субективното проявление на взаимодействията между хората при осъществяване на социалните си роли. Според тях характерът на тези отношения зависи от смисъла, който страните влагат във всеки конкретен случай.

Ключовото значение за изучаване предмета на социологията имат идеално-типичните понятия или идеалните типове. Последните не притежават обективно-познавателен статус и не се срещат в реалната действителност. Те са мисловни конструкции с преднамерено значение за субекта на действие, т.е. с тях се съпоставят реални типове, за да се установят съществуващите различия. В този смисъл идеалният тип не е моделът, към който трябва да се стремят реалните типове, а е познавателен инструмент, метод за измерване и сравняване, с чиято помощ се изучава социалната действителност. “Колкото повече изследваното явление се приближава до идеалния тип, толкова повече то се поддава на разбиране от избраната или избраните гледни точки. Обратно, колкото емпиричните явления, исторически събития и т.н. остават отдалечени от даден идеален тип, толкова повече неговите познавателни възможности се оказват ограничени.” [1, 305] Социологията трябва непрекъснато да конструира идеални типове, с което ще увеличава своите познавателни възможности. Макс Вебер създава много идеални типове. Сред тях най-голямо значение имат тези за социалното действие, които са: целево рационално действие, ценностно рационално действие, традиционно действие и просто ефективно действие. При първия тип трябва да се отчита не само постижимостта на целта, но и средствата, които ще се изразходват. При

втория човек мотивира дейността си с различните науки. Това показва, че границите между тях не са абсолютни, а относителни. Те винаги ще притежават степен на условност и подвижност. Поради това “териториалните” спорове между науките невинаги имат предметно съдържание.

Относно определението на предмета на социологията

В литературата съществуват различни определения за предмета на социологията. Това се дължи на няколко причини:

Историческа. Лансираната от Огюст Конт идея за универсалност на социологическото познание намира проявление и в определенията за предмета. Понятието “социология” е съставено от латинската дума “societas”, общество, и гръцката дума “logos”- наука. На тази основа се търси определение за предмета на социологията в лицето на естествените закони за функционирането и развитието на обществото.

Гносеологична. В определенията за предмета на социологията се отразява разбирането на представителите на различните парадигми, школи и направления. Изхождайки от собствените си виждания, те характеризират науката и определят предмета. Срещат се и схващания, че предметът е без значение за нейното съществуване и определянето му ще ограничи кръга от социални явления, които изучава.

Фактическа. Има се предвид спецификата на обществената действителност, която е обект (а не предмет) за изучаване от социологията. Без да се спираме на различните определения и мотиви за тях, ще разгледаме схващането, което се основава на третата причина и на генезиса на социологическото познание. Обществените науки израстват от тоталността на обществото. Те го изучават в рамките на разделението на труда. В това разделение социологията има свое място, което се обуславя от обстоятелството, че за да има общество, не е достатъчно само наличието на хора, а и на взаимодействия, които да ги превърнат в общество. Взаимодействията са генераторът за създаването на обществото, на неговите социални образувания и е субстанция на тяхното съществуване и развитие. В процеса на взаимодействия възникват онези явления и процеси, формиращи обществения живот. Чрез тях те получават качествена и количествена определеност и възможност за емпиричен израз на социалната структура и на социалния живот на различните човешки образувания.

Заедно с другите науки за обществото социологията има собствено изследователско поле в социалните взаимодействия, формите и начините на тяхното проявление, причините, които ги обуславят, последиците, които ги съпровождат. Чрез него по нов, различен от другите науки начин тя се докосва до социалната действителност. С помощта на собствен изследователски метод набира и обобщава емпирична информация, което и

позволява да разкрива непознати страни от тази действителност, да извежда нови за обществознанието понятия, категории и закономерности. Социологията се отличава от другите науки по това, че няма за предмет обособена част от обществото. Нейният предмет е специфичен зрителен ъгъл, през който се пречупва цялата социална действителност, и това е взаимодействието. Благодарение на него социологията от сумарен израз на всички обществени науки (Конт, Спенсър) се превръща в отделна самостоятелна наука със свой принос в изучаването на обществото. Известният американски социолог Нийл Смелсър пише следното: “Социолозите искат да знаят защо хората постъпват по един или друг начин, защо образуват групи и т. н., те искат да знаят всичко, което става при взаимодействието между тях.” [9, 1] По-нататък той изброява пет начина за изучаване на хората и техните взаимодействия - демографски, психологически, културологически и два собствено социологически - социален и релационен, т. е. взаимодействия, породени от различните социални роли, които хората изпълняват в обществото. Това разбиране за предмета на социологията води началото си от определението, което се дава в речника по социология, издаден от ЮНЕСКО. В него се казва, че социологията изучава научно социалното действие на хората. По-късно в международната енциклопедия за социални науки към посоченото определение се прибавят социалните агрегати и групи, организациите и тяхната институционализация.

Важно значение за по-пълно разбиране на предмета на социологията има понятието “социално”. Това понятие се разглежда още от класиците на социологията. В литературата се употребява с две значения - едното при разграничаването на общественото от природното, другото - при структурирането на общественото, т. е. социалното се разглежда като специфично обществено пространство или аспект на проявление, включващ положението на хората и групите в обществото, социалните роли, които изпълняват. От казаното става ясно, че понятието “социално” във второто му значение, прибавено пред понятието “взаимодействие” (социално взаимодействие), качествено определя последното. То показва за какъв вид взаимодействия става дума. И още “социално взаимодействие” е основно за всяка социологическа концепция. Проблемите на обществената структура, на различните човешки образувания по същество са теоретично възпроизвеждане на социалното взаимодействие.

3. РАЗВИТИЯ НА СОЦИОЛОГИЯТА В БЪЛГАРИЯ

Досоциалистически етап

Историята на науките за обществото в нашата страна е известна. Условности може да се раздели на пет етапа - средновековен, възрожденски, капиталистически, социалистически и постсоциалистически. През първите два етапа не съществува самостоятелна социологическа наука. Това не изключва наличие на социално знание, първоначално вплетено в теологични възгледи, а по-късно в революционно-демократични (Любен Каравелов, Васил Левски, Христо Ботев).

Социологията като наука се заражда след освобождението от турско робство и се оформя през епохата на капитализма. Първоначално у нас се развиват народнически и неокантиански социологически теории. Народническата социология прониква чрез руските емигранти народници. Главни представители са К. Прокопиев, д-р Д. Пасманик и д-р Г. Минцес. Според техните възгледи селячеството е главна движеща сила на историческото развитие. Основен представител на неокантианската социология е Ал. Недялков. Социологията според него изучава обществото чрез социалната воля. През 30-те години на миналия век се разпространява фройдистката социология с най-значим представител Иван Кинкел. “Успешното прилагане ... на еволюционния принцип в социологията даде основание да се констатира, че в обществения живот господства изобщо същият принцип на развитието, както във физическото и особено органическото битие.” [12, 30] Върху обществото според тази социология действат два основни типа биологични закони - за продължителността на рода и естествения подбор и законите за еволюцията, наследствеността и народонаселението. Ограничено разпространение получават фашистки ориентираната социология, ремкеанството (Д. Михалчев), теологични и еkleктични социологически възгледи. В края на XIX век и първите десетилетия на XX век се появява марксистката социология (Д. Благоев, Г. Кирков, Г. Бакалов, Илия Янулов и др.). Последният е един от основоположниците на емпиричните социологически изследвания. За периода 1899 - 1932 г. той провежда 27 национални и международни изследвания. След 30-те години марксистката социология се развива от редица изследователи, сред които се откроява творчеството на Иван Хаджийски.

Социалистически етап

През социалистическия етап безразделно господство получава марксистката социология. Съдържателно и институционално тя се обособява в края на петдесетте години след дискусия за предмета и характера на науката. Ж. Ошавков в книгите си “Историческият

материализъм и социологията” и “Социологията като наука” аргументирано доказва правото на самостоятелно съществуване на социологията. Заедно със свои привърженици Ст. Михайлов, В. Добриянов, Н. Ахиел и др. обосновават концепцията за социологическата структура на обществото, която се оценява като оригинален принос в социологическото познание.

Изходна база за социологическата структура на обществото са потребностите като фундаментално свойство на всеки биологичен и социален организъм. Обществото като социален организъм има две най-общии характеристики - потребителна и производителна. Първа та се конкретизира в следните потребности - материални, духовни репродуктивни, информационно-комуникативни и общественно-осигурителни. Втората (производителната) трябва да задоволява тези потребности чрез материалното, духовното и репродуктивното производство, информацията и средствата за нейното разпространяване и социалното управление. Развитието на обществото се дължи на взаимодействието потребности-средства. Благодарение на него потребностите се обогатяват, а средствата се усъвършенстват. Там, където се създават средствата, се образуват обществените сфери. Предназначението на всяка сфера е да задоволява потребностите на останалите. Критерий за тяхното ефективно функциониране е степента, в която реализират предназначението си. Обществената сфера има своя структура, чиито компоненти са главно обществени явления.

Потреблението и производството са човешка дейност. Последната превръща материята в социална субстанция. Тя е арената на социологическите взаимодействия. Благодарение на нея основните сфери и главните обществени явления придобиват реално проявление. Дейността бива материално-производствена, духовно-културна, репродуктивна, информационно-комуникативна и управленска. Поради важната роля на човешката дейност, моделът на социологическата структура на обществото се нарича дейностен или дейностно-функционален.

Още в социалистическия етап този модел бе подложен на критика. Критичните бележки се свеждат до следното:

- а) отнесен към емпиричната социология, е неприложим за микроизследване, защото не притежава необходимия понятиен и категориален апарат;
- б) не обхваща цялото многообразие от компоненти, които притежава обществената структура;
- в) класификацията на човешките дейности е непълна;
- г) има статичен характер, т. е. не е съобразен с обществената динамика;
- д) не показва, че емпиричната социология е неразделна съставна част на социологическото познание и т. н.

Постсоциалистически етап

В постсоциалистическия етап социологията търпи развитие преди всичко в областта на емпиричните изследвания. Теорията за социологическата структура на обществото се отрича, но без сполучлива алтернатива, а това води до изследване на социални проблеми извън контекста на цялата социална реалност. Такива проблеми са промените в социалната структура в резултат от капитализирането на националната икономика, безработицата, стачките, националните последици от инфлацията, касовата и масовата приватизация, маргинализацията на обществото, общественото мнение и др. Появата на частни социологически агенции и на изследвания по поръчка на политически и държавни организации бързо разсейва илюзиите, че в етапа на демократичните преобразувания обществената наука ще възстанови своята независимост. Всичко това показва, че пред социологията стоят много отговорни и нерешени задачи както по развитието на теорията, така и по обхвата и съдържанието на методичния апарат, който да позволи своевременно и на високо равнище да се изследват фундаменталните проблеми на нашето обществено развитие.

ЛИТЕРАТУРА

1. Фотев, Г., История на социологията, том втори, Университетско издателство "Св. Климент Охридски", С., 1993.
2. Durkeim, E., *Regies sur la methode sociologique*, Paris, 1904.
3. Kuhn, T., *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago, London, The University of Chicago Press, 1969.
4. Bertalanfiy, L., *Problems of Life*, N 4, 1960.
5. Parsons, T., *Social System*, New York, 1951.
6. Parsons, T., *Sociological Theory and Modern Society*, New York, 1967
7. Сунелсър, Н., *сп. Социологически проблеми*, кн.6, 1989.
8. Маркс, К., Ф. Енгелс, *Съч.*, т. 19.
9. Smelser, Neil, *Sociology*, N 4, Prentice-Hall, 1989.
10. Smelser, Neil and Richard Swedberg, *The Handbook of Economic Sociology*, New York, 1994.
11. *сп. Социологически проблеми*, кн.2, 1985.
12. Кинкел, И., *Методите на познанието в съвременната социология*, С., Кооперативна печатница "Гутенберг", 1931.
13. Громов, И., А. Мицкевич, В. Семенов, *Западная теоретическая социология*, Санкт Петербург, 1996.

ВЪПРОСИ ЗА САМОПОДГОТОВКА

1. Какво означава понятието „позитивно“, отнесено към социологията?
2. Кой учен се смята за основоположник на позитивната социология и как според него трябва да се изучава обществото?
3. Какво представляват идеите на О. Конт за „еволюционния закон за трите стадия“?
4. Каква е предметната област на социологията според Емил Дюркем?
5. Какво е съдържанието на понятието „парадигма“ според Томас Кун?
6. Кои са трите основни понятия на структурно-функционалната парадигма?
7. Кои са четирите основни функции на социалната система според Талкът Парсънз?
8. Кой е изходният пункт за характеризиране на обществото според марксистката парадигма?
9. Каква е субстанцията на социалния живот според субективно-хуманистичната парадигма (Макс Вебер)?
10. Какво е социално действие според М. Вебер?
11. Какво е разбирането за предмета на социологията според речника по социология, издаден от ЮНЕСКО?